

Marijana Korunek

Župna crkva sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri

Marijana Korunek
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
HR – 42000 Varaždin, Gundulićeva 2

UDK: 726.54.025.3(497.5Sv. Martin na Muri)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 12. 11. 2010.

Ključne riječi: Sveti Martin na Muri, sv. Martin biskup, sakralna arhitektura, gotika, barok

Key words: Sveti Martin na Muri, St. Martin the Bishop, ecclesiastical architecture, Gothic, Baroque

Naselje Sveti Martin na Muri smjestilo se u sjeverozapadnom dijelu Međimurja, a njegovom vizurom dominira župna crkva sv. Martina biskupa. Crkva je jednobrodna, barokizirana gotička građevina, s dvije velike bočne kapele prigradene lađi, vitkim zvonikom uz zapadno pročelje i sakristijom uz sjevernu stranu gotičkoga svetišta. U ovom se radu analiziraju svi dostupni podaci o građevini, koji uključuju povijesnu i konzervatorsku dokumentaciju, ali se upotrebljavaju i podaci dobiveni pregledom same građevine. Time se daje uvid u njezino stvarno stanje, a analizom izvedenih zahvata upozorava se na određene nedostatke, koje treba postupno korigirati, kako bi konačni rezultat, odnosno konačna prezentacija bila znanstveno utemeljena, a građevina čitka s jasno definiranim razvojnim fazama.

UVODNE NAPOMENE

Naselje Sveti Martin na Muri smjestilo se u sjeverozapadnom dijelu Međimurja, a tijekom srednjeg vijeka, kao i danas, naziv naselja istovjetan je titularu crkve, dok se samo povremeno navodi kao Pomorje ili Komory. Razvija se na mjestu rimskog naselja, a ranosrednjovjekovni grobovi upućuju na kontinuitet naseljenosti od antike do danas. Sama lokacija relativno je slabo istražena, te će tek buduća arheološka istraživanja dati jasniju sliku o veličini i karakteru rimskog, ali i srednjovjekovnog naselja. Brojni autori još od 18. st. upravo ovamo ubiciraju rimski *Halicanum*, ali u ovoj fazi istraženosti u to ne možemo biti sigurni, jer je do danas djelomično istražen samo gospodarski dio rimskog naselja. O ranosrednjovjekovnom naselju svjedoče nam samo tri istražena groba u neposrednoj blizini crkve sv. Martina biskupa, od kojih su u jednom pronađene

s-karičice, koje su datirane u 11. st.¹ Karakter kasnosrednjovjekovnog naselja također nije poznat, ali nam se iz toga vremena očuvala današnja župna crkva sv. Martina biskupa (sl. 2). Na području Međimurja ustaljeni tip crkava u razdoblju gotike čine jednobrodne građevine s nešto užim svetištem od lađe, koje, u pravilu, završava poligonalno, a crkva u Svetom Martinu na Muri u potpunosti se uklapa u taj tip (sl. 1 - 3).

Tijekom stoljećâ crkva je bila više puta pregrađivana i dograđivana, ali je u osnovi očuvala svoju kasnosrednjovjekovnu jezgru, koja je najčitljivija u samome svetištu, na kojemu je provedeno najmanje intervencija. Lađa je u baroku probijena s južne i sjeverne strane, te joj se prigraduju kapele, čime crkva dobiva tlocrt križa (sl. 3). Ovim zahvatom lađa postaje prostranija, za razliku od relativno skućene srednjovjekovne lađe. Zvonik na zapadnoj strani nije moguće preciznije datirati (sl. 20), ali njegovi kontrafori i sakristija novijeg su datuma.

Najstariji očuvani prikaz crkve sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri nalazi se na bakrorezu C. Ferstlera koji prikazuje vedutu naselja, a datiran je u drugu polovinu 18. st.² Crkva je prikazana s južne strane, a s obzirom na to da već ima prigradenu južnu kapelu i zvonik poduprt kontraforima, može se reći da je već poprimila svoju današnju formu. U odnosu na današnje stanje uočavaju se samo manje razlike, npr. zvonik je vijencima bio razdijeljen u tri etaže, a na svakoj je od njih bio po jedan prozor, dok su danas njegova vanjska pročelja bez razdjelnih vijenaca, a prozore ima samo na najvišoj zidanoj etaži. Južna kapela imala je

1 Zaštitna arheološka istraživanja provedena su tijekom 2003. g. na današnjoj k.č. 3/2 (K.o. Sveti Martin na Muri), za potrebe izgradnje poslovno-stambene građevine, pod vodstvom arheologa Josipa Vidovića; podaci dobiveni iz izvješća o arheološkim istraživanjima, Muzej Međimurja Čakovec.

2 Ovaj bakrorez objavila je A. Horvat (1956.) u knjizi *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*, Zagreb, prilog - fotografija 69.

1 Pogled na crkvu, kapelanovu kuću i Dom kulture u izgradnji 1954. g. (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine, inv. br.: 16135; neg.: II-3015)

View of the church, curatage and civic centre under construction in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK (information/documentation/library) cultural heritage activities, Photographic Library of Cultural Heritage: inventory no. 16135, negative II-3015)

nišu (ili vrata) na južnoj strani koja je danas zazidana, a kapa zvonika pokazuje drukčiju formu od današnje.

POVIJESNI PODACI

U prvim popisima župa ovdje se spominje župa sv. Martina, koja je u sastavu Bekšinskog arhiđakonata koji je bio integralni dio Zagrebačke biskupije. Bekčinski, odnosno Bekšinski arhiđakonot, nazvan je po današnjem mjestu Becsehely u Mađarskoj (sjeverozapadno od Letenyja, na cesti u smjeru Velike Kaniže), povijesnog imena *Bekchyn*, *Bekchin*, *Bexin*.³ Njegove granice na sjeveru određene su ispravom iz 1176. g., kojom kralj određuje da se granice arhiđakonata pridržavaju županijskih, pa je tako Zagrebačkoj biskupiji pripao teritorij Županije Zala,⁴ koji je obuhvaćao Donje Prekmurje i čitavo Međimurje, koji se danas nalazi na području Republika Hrvatske, Slovenije i Mađarske. Prije 1334. g. spojeni su Bekšinski i dotad zasebni Međimurski arhiđakonot, te se ime prvoga zadržalo za oba, iako se nakon toga u više navrata oba naziva rabe istodobno.⁵ Prekomurske župe odcijepljene su od Zagrebačke biskupije 1776. g., kada su pripojene biskupiji u Szombathelyju, koja je utemeljena od dijelova biskupija Vesprim, Zagreb i Gyur,⁶ dok Međimurje i dalje ostaje u sastavu Zagrebačke biskupije.

3 Zelko, I. (1963.): Murska Sobotina kot sedež arhiđakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik 11, številka 1, 41.

4 Vukičević Samaržija, D. (1994.): *Umjetnost kasnog srednjeg vijeka*, Sveti trag, Zagreb, 133, f.1.

5 Zelko, I. (1963.): nav. dj.: 41-42.

6 Buturac, J. (1970.): *Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od 10.-20. stoljeća*, Zagreb, 38.

Prvi popisi župa Zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501. g. ne donose podatke o crkvenim građevinama, ali su nam bitni za bolje sagledavanje mreže župnih crkava na području Međimurja. Arhiđakon Ivan 1334. g. navodi 11 župa *inter Dravam et Muram*, što je razmjerno velik broj za tada šumovito Međimurje.⁷ Navodi ih redom: *Ecclesia sancte Trinitatis, sancte Marie Magdalena de Strigo, sancti Martini, sancti Marci, sancti Michaelis, sancta Maria de Sabaria, sancti Laurencii de Perlok, due ecclesie sancti Martini, sancti Georgii i sancti Martini*.⁸ U toj dobro razvijenoj crkvenoj organizaciji zanimljivo je da su četiri crkve, od ukupno 11, posvećene sv. Martinu, svecu rimske Panonije koji se rodio u 4. st. u nedalekoj Sabbarii.⁹ Župe navedene u ovom popisu većim su se dijelom očuvale do danas, što nije slučaj s crkvama, jer najstarije očuvane srednjovjekovne crkve na području Međimurja imaju obilježja kasne gotike 15. st.¹⁰ Kada je osnovana župa sv. Martina biskupa, kao i ostale župe koje se spominju u popisu Ivana Arhiđakona iz 1334. g., zasada nije poznato. S obzirom na općeprihvaćeno mišljenje da je Zagrebačku biskupiju utemeljio Ladislav I. Sveti potkraj 11. st.,¹¹ najvjerojatnije se ubrzo nakon toga počinju osnivati

7 Horvat, A. (1956.): *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*, Zagreb, 49.

8 Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU* LIX, Zagreb, 102-103; to su redom crkve u: Nedelišću, Štrigovi, Svetom Martinu na Muri, Selnici, Mihovljanu, Maloj Subotici, Prelogu, dvije crkve sv. Martina najvjerojatnije se odnose na Podturen i Mursko Središće, Sveti Juraj na Bregu (Lopatinec), te još jedna crkva sv. Martina koja još nije ubicirana.

9 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 49.

10 Isto.

11 Katalog izložbe (1994.), *Sveti trag - 900 godina umjetnosti zagrebačke Nadbiskupije 1094-1994*, Zagreb, 29-31.

2 Pogled na crkvu s JI (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

View of the church from the south-east (2010, photo by Marijana Korunek)

i župe. Pronalaskom ranosrednjovjekovnih grobova neposredno uz današnju crkvu sv. Martina, možemo zaključiti da ovo mjesto ima dugu sakralnu tradiciju, te da je u to vrijeme ovdje morao postojati neki sakralni objekt, međutim, o njegovu izgledu zasada ne možemo niti nagađati. U popisu župa iz 1334. g. ta je crkva navedena samo kao *sancti Martini*, dok se u popisu iz 1501. g. navodi kao *sancti Martini superioris*.¹² Ista mreža crkvene organizacije koja je zabilježena 1334. g. postoji i 1501. g., s iznimkom što se tada ne spominje četvrta crkva sv. Martina, a osnovane su još četiri župe, i to *Lopathycz*, *Belycz*, *Byztercz* i *Thwrnycz*.¹³ Tako 1501. g. imamo sljedeće župe: *Nedelcz*, *Strigo*, *sancti Martini superioris*, *sancti Marci*, *sancti Michaelis sub Chakthornya*, *Sabbaria*, *Prylak*, *sancti Martini in Zredysche*, *sancti Martini in Thurren*, *Lopathycz*, *Belycz*, *Byztercz*, *sancti Stephani in Brezth*,¹⁴ te *Thwrnycz*.¹⁵ Od ovih navedenih crkava, do danas su u svojim svetištima izrazito gotičku formu očuvale samo župne crkve u Štrigovi, Svetom Martinu na Muri, Nedelišću i Podturnu. Velikom broju građevina navedenih u ovim popisima danas se gubi svaki trag, dok se na nekima ova srednjovjekovna građevinska faza može samo sporadično iščitati.

12 Buturac, J. (1984): nav. dj.: 102.

13 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 52; međutim, jedna od crkava s titularom sv. Juraj navedena je i u popisu 1334. g., a u popisu 1501. g. to je ili crkva u *Lopathyczu* ili *Thwrnyczu*, a nova, četvrta župa zapravo je crkva *sancti Stephani in Brezth*.

14 Buturac, J. (1984.): nav. dj.: 102-103; to su redom crkve u: Nedelišću, Štrigovi, Svetom Martinu na Muri, Selnici, Mihovljanu, Maloj Subotici, Prelogu, Murskom Središću, Podturnu, Svetom Jurju na Bregu (Lopatinec), Belici, Donjem Vidovcu i Brestu (najvjerojatnije oko današnjeg Podbresta, nije ubicirana).

15 Najvjerojatnije sv. Juraj u Trnju; Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 52.

U 16. st. protestantizam prodire i do ovih krajeva, a 1570. g. Juraj Zrinski otvoreno je priznao da je protestant.¹⁶ Crkva sv. Martina gotovo je sigurno u to vrijeme služila protestantskoj vjeri, jer je u njoj 1603. g. pokopan Nikola Mallekoczy,¹⁷ za kojeg znamo da je bio protestant. Ban Juraj Zrinski mlađi odrekao se Lutherove vjere 1613. g., te je prešao u krilo katoličke vjere.¹⁸ Međutim, kanonska vizitacija iz 1649. g. navodi da su i tada stanovnici Svetog Martina na Muri većinom krivovjernici,¹⁹ odnosno protestanti. No to se brzo promijenilo, jer kanonska vizitacija 1660. g. kaže da su stanovnici većinom katolici, te da ima nešto protestanata.²⁰ Godine 1650. prvi put se uz titular crkve navodi i mjesto, te se naziv *s. Martini in Komory*, najvjerojatnije odnosi na ovu crkvu.²¹ Vizitator 1660. g. navodi da se crkva nalazi u Pomorju, te da je zidana, ali blizu tornja već ruševna, svetište ima zidani svod, dok je nad ostalim dijelom crkve ruševan drveni strop, krov na sjevernoj strani propušta kišu, a navodi i dobar toranj u kojem vise 2 zvona.²² U zapisniku kanonske vizitacije iz 1688. g. za tu je crkvu navedeno da poput crkve i sakristije ima zidan i toranj, da je pokrivena hrastovim daščicama, potaracana opekama, te da uz glavni oltar sv. Martina ima i bočni oltar posvećen Blaženoj Djevici

16 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 62.

17 Njegova nadgrobna ploča nalazi se danas u lapidariju Muzeja Međimurja Čakovec.

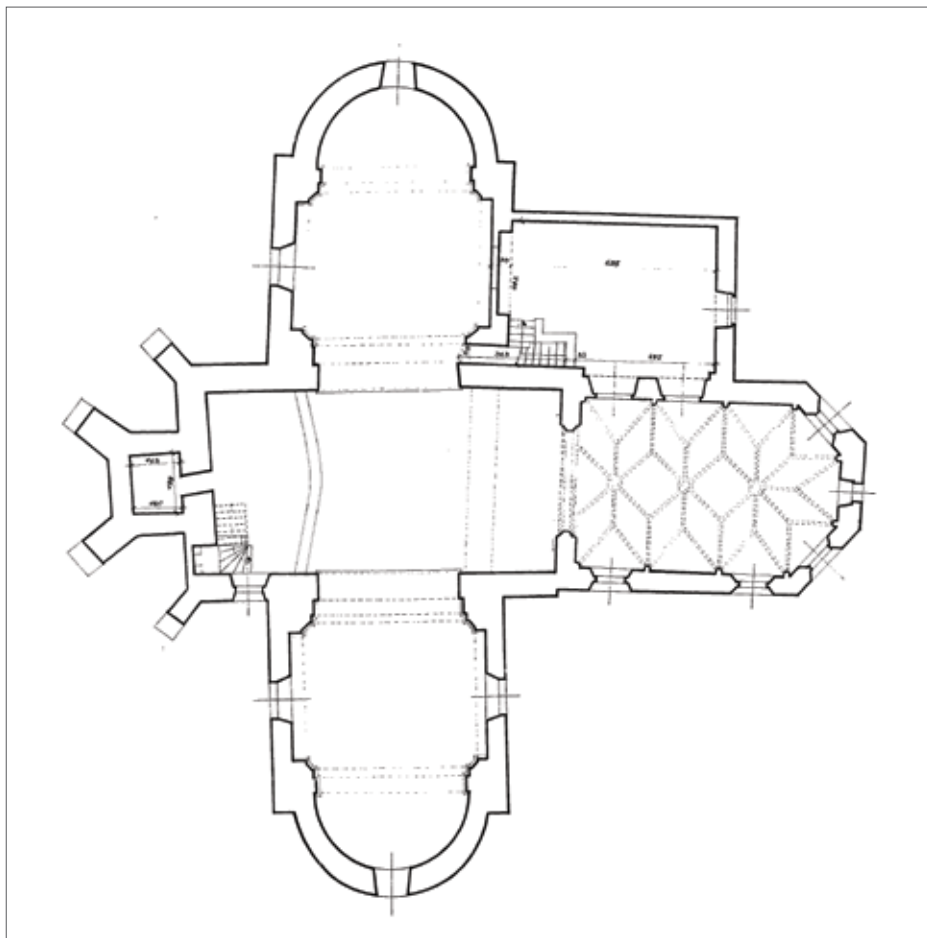
18 Horvat, R. (1944.): *Povijest Međimurja*, Zagreb, 66.

19 Isto, 72.

20 Isto, 84.

21 Buturac, J. (1938.): Popis župa zagrebačke biskupije g. 1650., *Croatia Sacra (Arhiv za crkvenu povijest Hrvata)*, br. 15/16, Zagreb, 91.

22 Horvat, R. (1944.): nav. dj.: 84.

3 Tlocrt crkve izrađen 1954. g.
(Ministarstvo kulture, Uprava
za kulturni razvitak, Odjel za
INDOK poslove kulturne baštine,
Planoteka, br. 32668)

Ground-plan of the church
produced in 1954 (Ministry of
Culture, Directorate for Cultural
Development, Department for
INDOK cultural heritage activities,
Library of Building Plans, no.
32668)

Mariji, a da se oko crkve nalazi slabo ograđeno groblje.²³ Vizitator kanonik grof Nadaždi posjetio je tu crkvu 1693. g., kada je zapisao da ima drvenu propovjedaonicu na sjevernoj strani, drveni kor nad glavnim vratima sa zapadne strane, a osvrnuo se i na to da je župnik u crkvi prije nekoliko godina učinio skladište cigle i da uopće ne mari za čistoću crkve.²⁴ Vizitator Leskovar posjetio je ovu crkvu 1698. g., te izvješćuje da ima pukotina, osobito u svetištu, jednu grobnicu pod korom i drugu u svetištu, drveni strop obojen zelenom i crvenom bojom nad lađom, zvonik i malen toranj, veliki drveni križ uz kojeg su kipovi Žalosne Majke Božje i sv. Ivana Evanđelista na ulazu u svetište, da se u unutrašnjosti priređuje i treći oltar nad kojim je slika sv. Antuna Padovanskog, a da crkva nije posvećena nakon što je neko vrijeme služila protestantima.²⁵ Kanonska vizitacija iz 1720. g. donosi da je zvonik poduprt kontraforima tek 1718. g., a o njegovoj nadogradnji govori vizitacija iz 1784. g.²⁶ Vizitator Vuk Kukuljević posjetio je ovu crkvu 1747. g., kada navodi da je crkva posvećena i da ima tri oltara.²⁷ Kanonska vizitacija iz

1768. g. navodi da je staroj lađi 1767. g. prilagođena južna kapela Marije Celske, te da je tada podignuto i zidano pjevalište na dvije kolumne, a u kanonskoj vizitaciji iz 1784. g. navodi se da je sjeverna kapela Srca Isusova podignuta 1783. g.²⁸ Nova sakristija, povrh koje je oratorij, podignuta je 1777. g.²⁹ Vizitator Stjepan Kološvari posjetio je tu crkvu 1793. g., te navodi da je dosta prostrana, pokrivena crijepom, ima tri zvona u tornju, drveni i dobro obojeni oltar u svetištu, posve nove i lijepo izrađene bočne oltare (Imena Isusova i Blažene Djevice Marije) u lađi, a da se u grobnicu pred velikim oltarom više nitko ne pokapa.³⁰ U vizitaciji 1779. g. spominje se da je u lađi još uvijek tabulat,³¹ ali je ona nedugo nakon toga morala biti presvođena. Podatke o zahvatima na toj crkvi nakon 1937. g. dobivamo iz novije Spomenice župe.³² Mnogo više podataka o crkvi i zahvatima provedenima na njoj sadržavala je starija Spomenica župe, koju je 1953. g. još listala A. Horvat, a kojoj se gubi svaki trag 1960-ih godina. Zanimljivo je što je A. Horvat tada u

23 Isto, 152.

24 Isto, 159.

25 Horvat, R. (1944.): nav. dj.: 174.

26 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 64, f.257.

27 Horvat, R. (1944.): nav. dj.: 203.

28 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 64-65, f. 258, 259.

29 Isto, 65.

30 Horvat, R. (1944.): nav. dj.: 237.

31 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 65, f.261.

32 Očuvana Spomenica župe vođena je od 1937. do 2002. g., a čuva se u župnom uredu u Svetom Martinu na Muri.

4 Uzdužni presjek crkve izrađen 1954. (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32670)

Transverse elevation of the church, produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32670)

njoj čitala opise niza bolesti i čudesa Marije Celske tijekom 18. st., napisane kajkavskim jezikom.³³

OPIS GRAĐEVINE I ANALIZA STANJA

Današnja župna crkva sv. Martina Biskupa u Svetom Martinu na Muri (sl. 3, 5) kasnosrednjovjekovna je građevina, koja pripada tipu jednobrodnih crkava s pravokutnom lađom i poligonalno završenim svetištem, koje je nešto uže od lađe. Takav tip tlocrta karakterističan je za Međimurje, ali i za šire okruženje, kao npr. za sjeverozapadnu Hrvatsku, Sloveniju, Mađarsku i Austriju, pogotovo u 15. st., kada je ovo ustaljeni tip arhitekture ladanjskih župnih crkava u tim krajevima.

Nije sigurno kada nastaje zvonik uz zapadno pročelje, ali u barokizaciji joj je prigradena po jedna bočna kapela s južne i sjeverne strane crkvene lađe, te sakristija uz sjevernu stranu gotičkoga svetišta. Sama je građevina skromna po dimenzijama i osnovi, ali je bogato dekorirani detalji arhitektonske plastike u unutrašnjosti svetišta donekle

izdvajaju od ove jednostavne arhitekture, te je stavljaju u okvir srednjoeuropskih oblika. Orijentirana je u pravcu istok – zapad, a njezina duljina mjerena izvana, zajedno sa zvonikom, iznosi 27,5 m, dok joj je širina zajedno s bočnim kapelama 28,5 m (sl. 3, 4)

Crkva sv. Martina biskupa u dobrom je stanju, bez napuklina u unutrašnjosti i na vanjštini. Vizualnim pregledom građevine najveći je problem kapilarna vlaga i visoka razina isoljavanja koja uništava strukturu zidova. To je najuočljivije na prigradenim bočnim baroknim kapelama i na zidovima prizemlja zvonika. Evidentno je i ranije ovo bio problem, jer je 1987.g. provedeno injektiranje crkvenih zidova.³⁴

Svetište

Najvrjedniji i najcjelovitije očuvani dio crkve upravo je gotičko svetište (sl. 5), koje je tijekom stoljeća doživjelo najmanje intervencija. Ono je izduženo, te čini varijantu tzv. dugog kora, koji postaje uobičajen na župnim crkvama tijekom 15. st., a unutrašnje su mu dimenzije 9,00 x 5,80 m (sl. 3).

33 Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 190-191; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu

34 O stanju crkve 1987. g. i izvedenom zahvatu podaci su dobiveni iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

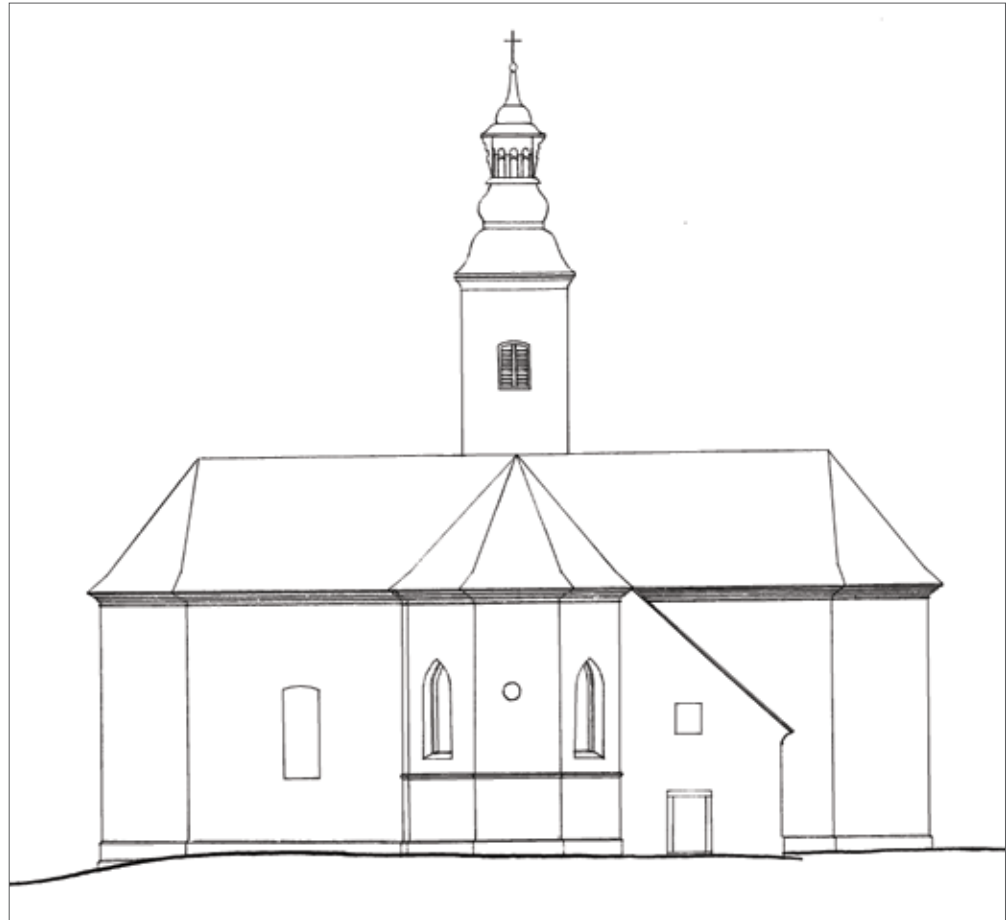

5 Pogled na svetište s JI (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)
View of the sanctuary from the south-east (2010, photo by Marijana Korunek)

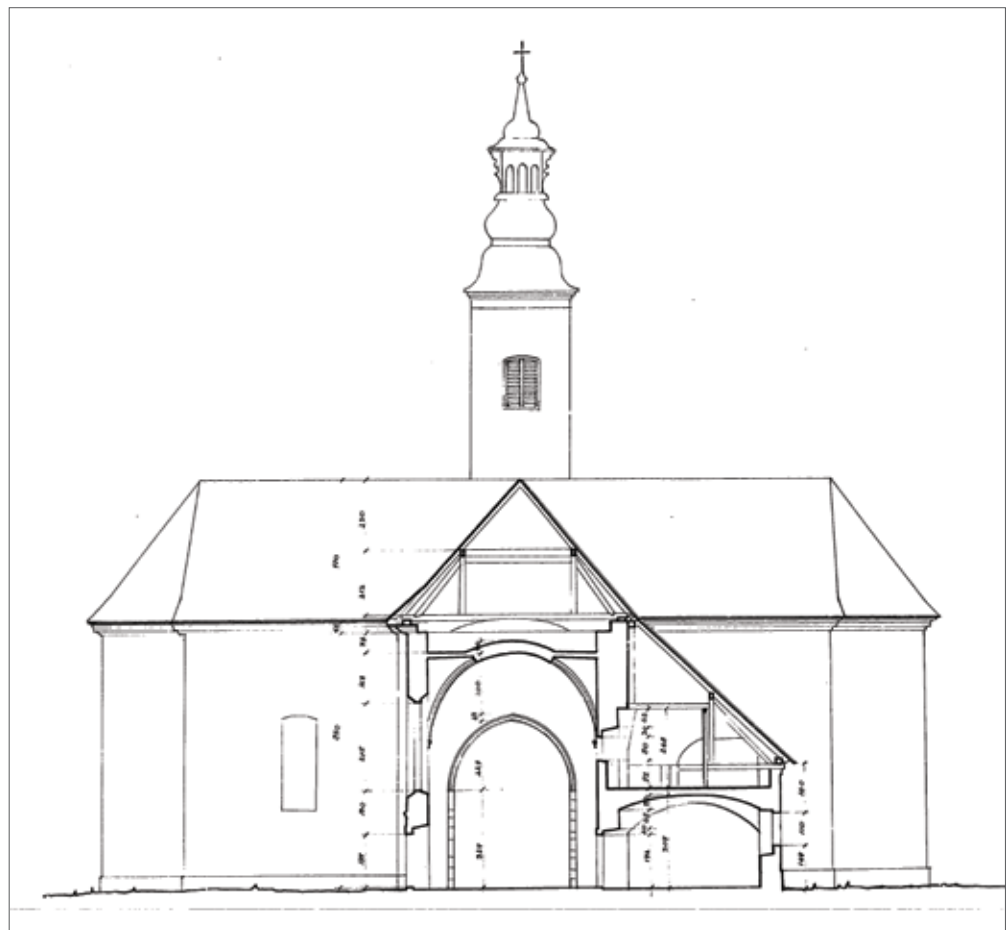

6 Unutrašnjost crkve, pogled prema svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)
Interior of the church, looking towards the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

7 Istočno pročelje, nacrt izrađen 1954., Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32670)
 East elevation, plan produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32670)

8 Poprečni presjek svetišta izrađen 1954., (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32671)
 Transverse elevation of the sanctuary, produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32671)

9 Unutrašnjost, pogled na gotički svod u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, view of the Gothic vault above the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

Osnova je jednobrodni pravokutnik podijeljen u tri polja koji završava poligonalnim zaključkom svetišta (pet strana osmerokuta). Svetište u unutrašnjosti ima kasnogotički mrežasti svod (sl. 9), koji zaključuju tri zaglavna kamena (sl. 11), a nosi ga 10 konzola (sl. 10),³⁵ od kojih je na jednoj uklesana 1468. godina, što daje sigurnu dataciju izgradnje svoda.

Idući od sjevera oko čitavog svetišta imamo redom sljedeće konzole:

1. Popsrje muškarca duge kose i brade, koji u desnoj ruci drži lulu (?), dok mu je lijeva položena na trbuh³⁶ (sl. 10/1).
2. Na gornjem se dijelu nalaze isprepletene grančice, lišće i češeri, dok s donje strane iz toga prepleta izlazi maskeron, kojem iz usta izlaze dvije grančice³⁷ (sl. 10/2).
3. Vegetabilna konzola s kovrčavim lišćem (sl. 10/3).
4. Lik anđela štitonoše, koji na štitu ima uklesano slovo »M« u gotičkoj majuskuli³⁸ (sl. 10/4).

³⁵ Horvat, A. (1956): nav. dj.: 65.

³⁶ Iako drukčijeg oblikovanja, motiv popsrsa bradatog muškarca nalazimo u crkvi sv. Ivana Krstitelja u Mariboru, sv. Ahacu kod Malog Ločnika, i dr.

³⁷ Lisnate maske (maskeroni) dosta su raširen motiv, pa ih tako nalazimo u Lepoglavi, na zagrebačkoj katedrali, u Sloveniji u Marijinoj crkvi na Ptujskoj gori, sv. Martinu u Martijancima, sv. Jurju u Ptuj, sv. Nikolaju u Murskoj Soboti, sv. Danijelu u Celju, kartuzijanskoj crkvi u Pletterju, te u Austriji u augustinskoj crkvi i sv. Stjepanu u Beču, crkvama Maria Straßengel, Mariazell, Pöllaunbergu, cistercijskom samostanu u Neubergu, te u Češkoj u stolnoj crkvi sv. Vida u Pragu, na staroj vijećnici u Pragu i dr.

³⁸ A. Horvat zapisala je da slovo M predočuje »Mariju« ili »Martina«, a vjerojatnije je da se radi o Martinu, jer je on zaštitnik ove crkve.

5. Anđeo štitonoša, koji na štitu ima uklesana dva slova i znak između njih³⁹ (sl. 10/5).

6. Anđeo štitonoša⁴⁰ (sl. 10/6).

7. Anđeo štitonoša (sl. 10/7).

8. Anđeo koji nosi vrpcu na kojoj je uklesana 1468. godina (I · Ω · 6 · 8)⁴¹ (sl. 10/8).

9. Vegetabilna konzola s kovrčavim lišćem (sl. 10/9).

10. Popsrje muškarca duge kose i brade zaokrenuto prema trijumfalnom luku (sl. 10/10).

Idući od istoka prema zapadu, imamo redom ovo zaglavno kamenje.

Prvi zaglavni kamen ima na sebi Kristovu glavu⁴² (sl. 11/1).

Drugi ima štit s malteškim križem koji je postavljen na kovrčavo lišće (sl. 11/2).

Treći ima štit postavljen na identično lišće, a na štitu se nalazi znak koji je prepoznat kao klesarski⁴³ (sl. 10/3).

Uzore za nastanak ove arhitektonske plastike treba tražiti u krugu Petra Parlera. Način obradbe figuralnih konzola u Svetom Martinu na Muri, koji teži realističnom prikazivanju lica, vlasi i krila, stilski je vrlo sličan načinu obradbe konzola u crkvi u Macincu, pa se pretpostavlja da ih je izradio majstor iz iste radionice.⁴⁴ Majstor, odnosno radionica koja je izradila ovu arhitektonsku plastiku u odabiru motiva i oblikovanju pokazuje veze sa Slovenijom, Austrijom i Češkom.

Crkveno svetište i lađa odvojeni su gotičkim trijumfalnim lukom (sl. 6, 21), koji je u odnosu na svod svetišta dosta niži. Luk je šiljat i profiliran, a počiva na peterostranim pilastrima s kojima se spaja bez kapitelne zone.

U unutrašnjosti svetišta, na strani evanđelja, očuvala se gotička kustodija (sl. 12, 13), odnosno svetohranište u formi dekorirane zidne niše, koja stoji na profiliranoj konzoli, a flankiraju je po dvije elegantne fialice sa svake strane, dok se iznad drvenih vratašca nalazi križ iz čijeg se donjeg dijela račvaju dva kraka u obliku rašlji. Ovakav se križ nalazi i na

³⁹ Kada se zrcalno pogleda štit, tada vidimo da su uklesana slova zapravo »J« i »D«, a da se između njih nalazi stilizirani cvijet liljana.

⁴⁰ Popsrja anđela koji nose polja za štitove također su raširen motiv, pa ih tako nalazimo u Marijinoj crkvi na Ptujskoj Gori, sv. Ahacu u Malom Ločniku, nekadašnjem dominikanskom samostanu u Ptuj, i dr. Najslabiji su onima na tzv. Oltaru Celjskih iz Ptujске Gore, iako između njih postoji veći vremenski raspon. Ovdje nikako ne možemo govoriti o istoj radionici, nego samo o stilskim utjecajima koje nalazimo na širem prostoru tijekom 15. st. Ovaj je motiv bio veoma popularan u kasnoj gotici, pa tako s arhitektonske plastike prelazi i na oblikovanje pećnjaka.

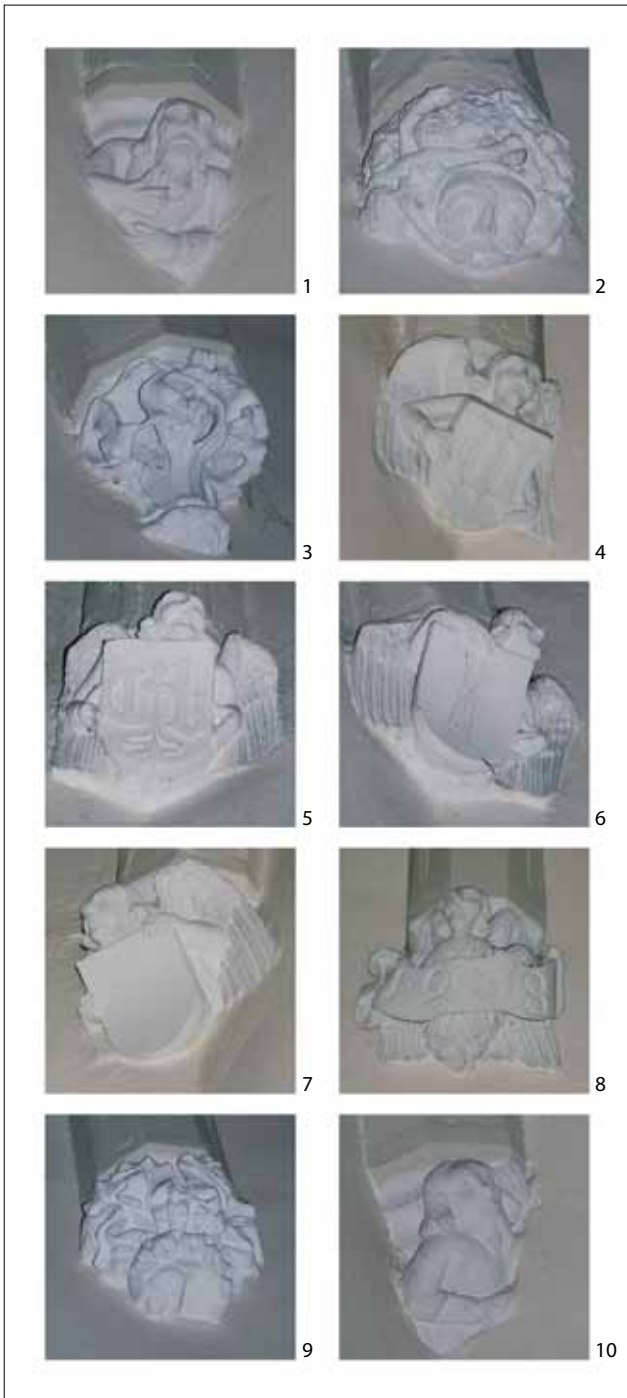
⁴¹ Iako drukčijeg oblikovanja, ovaj prikaz nalazimo na konzoli u sv. Ivanu Krstitelju u Mariboru, sv. Danijelu u Celju, sv. Jurju u Ptuj, sv. Križu u Stehanjoj vasi, sedilji u Pöllaunbergu i dr.

⁴² Isti motiv ima i zaglavni kamen u svetištu crkve sv. Marije Magdalene u Štrigovci, ali se razlikuje u oblikovanju. Ovo je također raširen prikaz na zaglavnom kamenju tijekom 15. st.

⁴³ Postavljanje reljefnoga klesarskog znaka na svod crkvenog svetišta poprilično je neuobičajeno, pa možda možemo pretpostaviti da je ovdje ipak riječ o znaku donatora, a tada bi trebalo ići u smjeru obližnjeg posjeda Ivanovaca *Nova curiae*. Kao potvrdu tomu treba uzeti i simboliku viteških redova koja se donekle prepoznaje u oblikovanju križa iznad četvorine na ovom znaku, te u zrcalno postavljenim slovima »J« i »D« između kojih je liljan, a koji se nalaze na štitu koji nosi anđeo na 5. konzoli. Istovjetan znak kao na trećemu zaglavnom kamenu ove crkve nalazi se i na jednoj konzoli u neogotičkoj župnoj crkvi u Macincu, koja je tamo sekundarno ugrađena sa starijeg, srušenog objekta.

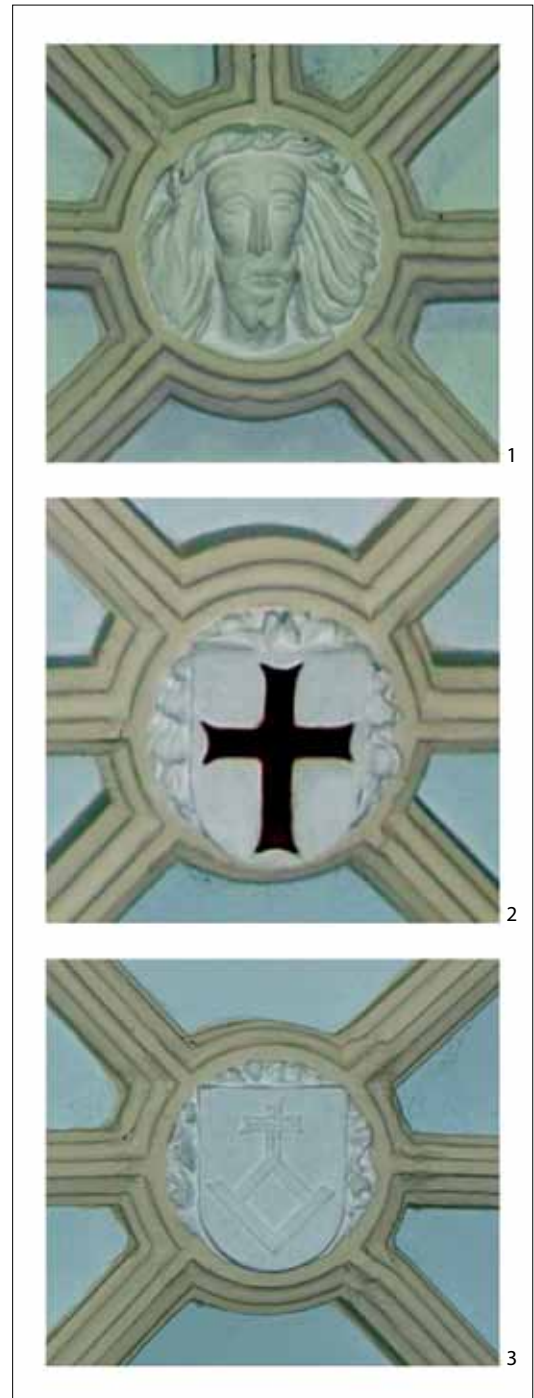
⁴⁴ Horvat, A. (1956): nav. dj.: 65.

10 1-10 Unutrašnjost, konzole u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, consoles in the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

11 1-3 Unutrašnjost, zaglavno kamenje gotičkog svoda u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

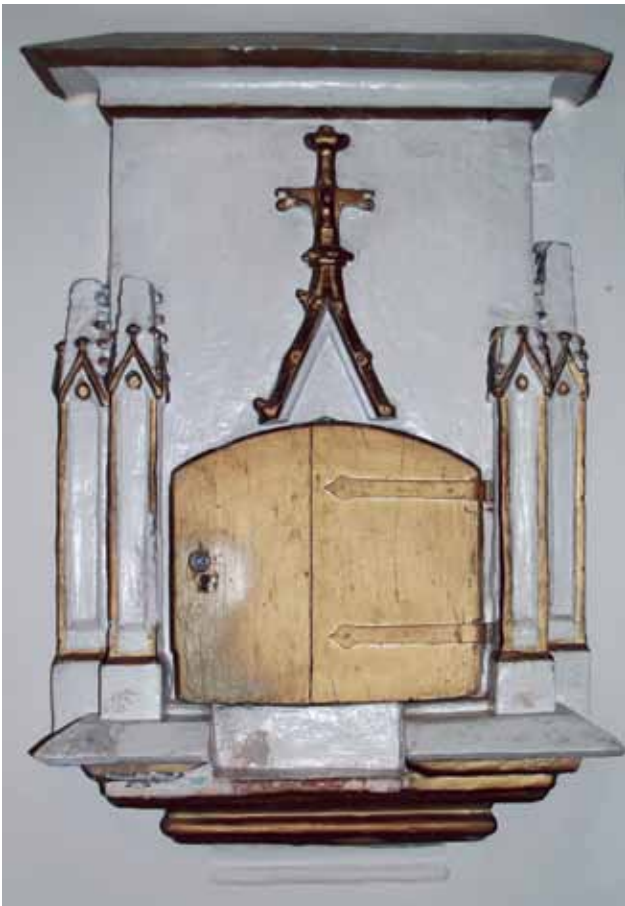
Interior of the church, capstone of the Gothic vault above the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

trećem zaglavnom kamenu (sl. 11/3), samo što tamo ima još na donjem dijelu dodane dvije trake u obliku slova V, čineći tako četvorinu iznad koje je križ.

Od gotičkih detalja u unutrašnjosti svetišta očuvala nam se i sedilija natkrivena segmentnim lukom (sl. 14, 15), koji nadvisuje šiljati, odnosno sedlasti luk, a između njih je uklesana 1467. g. (I · Ω · ∂ · ^).

treba se osvrnuti na povišenje njegova istočnog dijela (sl. 6), između ulaza u sakristiju i drvenoga glavnog oltara, koje je izvedeno tijekom 2002./03. g.⁴⁵ Ono je više od ostatka svetišta za visinu dviju stuba, a završna su mu obradba polirane kamene ploče visokoga sjaja, koje odudaraju od starijeg

⁴⁵ Podaci o ovom zahvatu dobiveni su od župnika Ivana Hercega.

12 Unutrašnjost, kustodija u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, tabernacle in the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

opločenja koje je izvedeno od šesterostranih keramitnih pločica oker, crne i crvene boje. Ovo podizanje dijela svetišta unijelo je nesklad u crkvenu unutrašnjost, jer je svetište kod trijumfnog luka već podignuto za dvije stube, te ovo, dodatno povišenje u čitavoj širini svetišta narušava izvorne prostorne odnose crkvene unutrašnjosti. Iste su godine u svetište postavljeni nova mramorna oltarna menza, stalak za čitanje i krstionica.⁴⁶

Lađa i bočne kapele

Pravokutna lađa, unutarnjih dimenzija 10,20 x 6,25 m, relativno je skućena, a prigradnjom poprilično velikih bočnih kapela s polukružnim završecima (sl. 3) crkva je proširena i dobro osvijetljena velikim prozorima. Južna kapela unutarnjih je dimenzija 6,62 x 9,04, a sjeverna 6,70 x 9,17 m.

Lađa je dugo imala tabulat, čiji se tragovi još uvijek vide na tavanu crkve (sl. 16), a svodove dobiva relativno kasno, otprilike nakon 1779. g.⁴⁷ Ona je tada svodena češkim kapama, kojima su dvije kalote poprečno razvučene, dok je

srednja veća i pravilnija, a sve počivaju na polukružnim pojasnim lukovima i konzolama. Zidovi lađe imali su današnju visinu već u vrijeme kada se gradi južna kapela, a ona je bila dostatna za nove svodove. Pri njihovoj izgradnji probijen je novi ulaz iz zvonika na tavan crkve (sl. 19), jer je pristup tavanu bio onemogućen, pa je donja kota novog ulaza viša za oko 1 m. Zanimljiva je i niša na zapadnom zidu lađe, na spoju s južnim zidom, koja se nalazi u visini pjevališta (oko 3 m od kote poda). Ona je svojim položajem nelogična, te možda može biti zazidani prozor, ali je vjerojatnije da čini ostatak ulaza na starije, drveno pjevalište koje se spominje u vizitacijama. Od ranijih zahvata u lađi potrebno je spomenuti otvaranje trijumfnog luka od strane lađe 1955. g. (sl. 17), jer je on s te strane bio zatvoren opekom i žbukom u baroknoj prigradnji. Pri uklanjanju konkavne prigradnje na južnoj strani uz trijumfalni luk, u lađi je otkriven gotički prozor s kamenim doprozornicima (sl. 18), te je odlučeno da on ostane vidljiv samo s unutarnje strane kao niša. Dio građe koja je ispunjavao prozorsku nišu sastojao se od vrlo dobro očuvanih gotičkih profiliranih kamenih fragmenata.⁴⁸ Nije se očuvala nikakva dokumentacija o tim fragmentima, a nije ni poznato gdje su deponirani. Iste se godine krenulo i sa sanacijom svoda uz trijumfalni luk, koji je 1950-ih godina bio u lošem stanju. Tadašnji Konzervatorski zavod iz Zagreba izradio je 1955. g. elaborat sa statičkim proračunom za njegovo osiguranje armiranobetonskom konstrukcijom. Međutim, odlučeno je da se on ipak u potpunosti sruši, te da se izvede svod samo od opeke.⁴⁹ Tada se pokazalo da zid iznad trijumfnog luka ima velike pukotine, te da je srednji dio izbočen prema lađi za oko 20 cm. Zatvaranje trijumfnog luka u razdoblju baroka i korigiranje tlocrta izvedeno je iz potrebe, odnosno zbog statičkih razloga, jer je svod nad svetištem pritiskao na gornju plohu iznad luka, zbog čega su nastale deformacije. Zato je odlučeno da se svod ipak izvede po nacrtima, kako bi se spriječilo eventualno urušenje. Izvedeni su armiranobetonski nosač i razupore, koji su stvorili protutežu djelovanju svoda nad svetištem, na plohu iznad luka⁵⁰. Kako nisu provedena temeljita i ciljana konzervatorsko-restauratorska istraživanja, datacija lađe je otežana. Znamo da je ona tijekom druge polovine 17. st. već bila ruševna blizu tornja, a danas se jasno može vidjeti da je na spoju sa zvonikom ona popravljena, i to izrazito nepravilno, jednostavno nabacanim kamenom i opekom koji su obilato spojeni vezivom. Očuvani gotički prozor na južnome lađnom zidu kod trijumfnog luka potvrđuje nam je

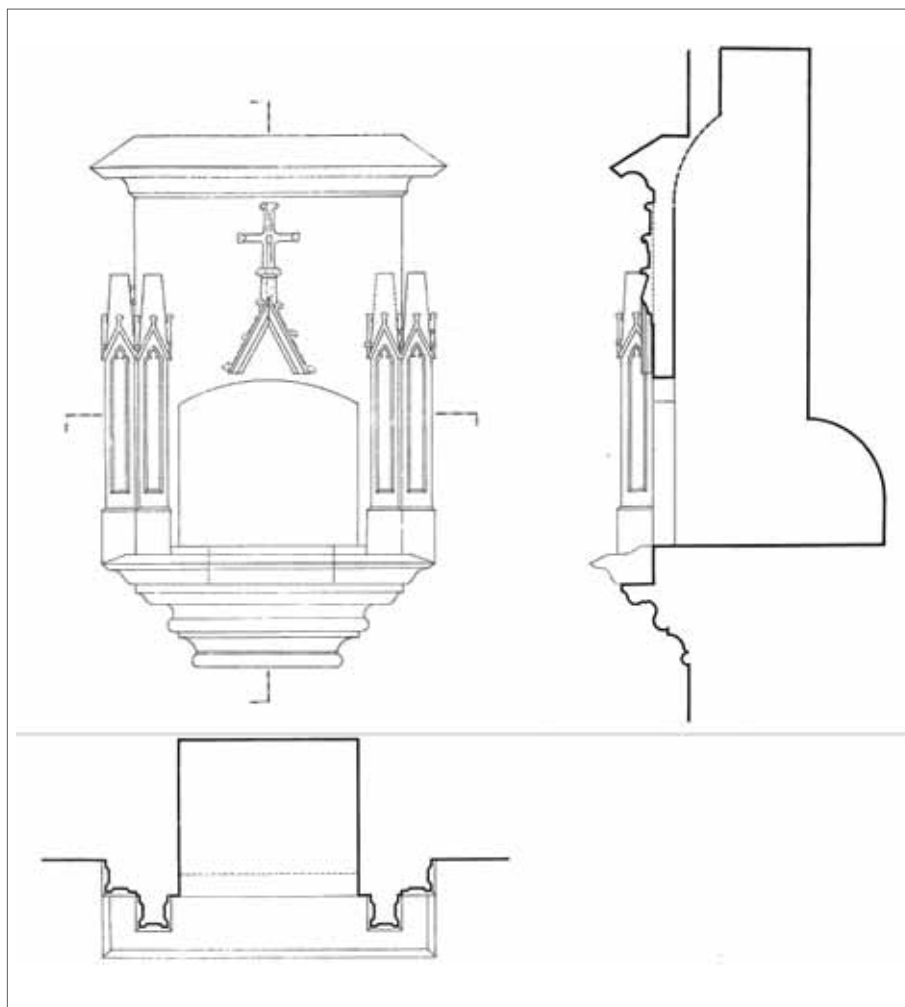
48 Putni izvještaj ing. S. Krstić od 20. 09. 1955. g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

49 Putni izvještaj ing. G. Jurišić iz kolovoza 1955.g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

50 Putni izvještaj ing. S. Krstić od 17. 08. 1955.g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

46 Izradio ih je Ljudevit Mindek iz Varaždina.

47 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 65.

13 Kustodija, nacrt izrađen 1954.,
(Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni
razvitak, Odjel za INDOK poslove
kulturne baštine, Planoteka, br. 32677)

13 Tabernacle, sketch produced in
1954 (Ministry of Culture, Directorate
for Cultural Development, Department
for INDOK cultural heritage activities,
Library of Building Plans, no 32677)

da je stara srednjovjekovna lađa barem djelomično očuvana. Analizom visine prozora u lađi i svetištu (sl. 18) vidimo da se klupčica gotičkoga prozora u lađi nalazi oko 1,5 m niže od onih na prozorima u svetištu. Prozori u svetištu nešto su elegantniji od ovog iz lađe, a razlika u njihovu oblikovanju i velika visinska razlika navode nas na pomisao da lađa i svetište nisu građeni istodobno, iako oba pripadaju gotičkoj fazi.

Na tavanu crkve jasno se može vidjeti otisak starijega krovništva na zapadnom zidu lađe (sl. 19), odnosno na zidu zvonika. Ono je bilo niže od današnjeg, a imalo je i drukčiji nagib, koji zbog veće kosine podsjeća na gotički period. Kada se linija krovništva spusti do zidova lađe, ona jasno upućuje na to da su oni bili niži u odnosu na današnje, i to za više od 1,5 m. Za razliku od lađe, visina je svetišta izvorna, osim recentnoga neznatnog povišenja u visini od 3 opeke.

Zvonik

Današnji je zvonik relativno visok i elegantan (sl. 4, 20), a koliko se može vidjeti, građen je u potpunosti od opeke. Nalazi se na zapadnoj strani, a ispod njega je glavni ulaz u crkvu. Iz kanonskih vizitacija doznajemo da je crkva imala

zvonik u 17. st., ali ranije spomenuti otisak krovništva najvjerojatnije pomiče vrijeme njegova nastanka i ranije, no to će nam trebati potvrditi tek buduća istraživanja.

Na području Međimurja zidani se zvonici pojavljuju, u pravilu, tek u kasnijim razdobljima, a kako doznajemo iz kanonskih vizitacija, velik broj župnih crkava još je u 17. st. imao drveni zvonik ili drveno predvorje na stupovima, iznad kojeg se dizao zvonik na glavnom pročelju, a imamo i male drvene zvonike koji su se dizali iz krovništva crkve.⁵¹ Ipak, možemo pretpostaviti da su zidane zvonike još u gotičkoj fazi imale crkve sv. Marka u Selnici, sv. Lovre (današnji sv. Jakov) u Prelogu, a možda i sv. Marija Magdalena u Štrigovi, te ova sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri.

Na ovoj se crkvi spominje potkraj 17. st., uz zidani zvonik, i manji zvonik, tornjić koji se izdiže iz krovništva. Najvjerojatnije je uklonjen kada je dograđena južna kapela, a na ranije spomenutoj veduti iz druge polovine 18. st. više ga nema. Uglovne stupnjevane kontrafore zvonik dobiva relativno

⁵¹ Kanonske vizitacije iz 17. st. (1660., 1688., 1693. i 1698. g.), ali i kasnije, preveo je i objavio R. Horvat (1944.) u nav. dj.: 82-85, 148-156, 159-165, 172-180.

14 Unutrašnjost, sedilija u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, throne in the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

kasno, i to tek 1718. g.⁵² Danas se u zvoniku nalaze tri zvona, od kojih je najstarije i najveće lijevano u Varaždinu 1845. g., a preostala dva u Mariboru 1922. i 1924. g. Ona su posvećena sv. Martinu Biskupu, sv. Augustinu i sv. Antunu. Zvona su elektrificirana 1990. g., a najvjerojatnije je tada izvedena i čelična konstrukcija koja ih nosi, te novo stubište u zvoniku. Tijekom 2008. g. montirani su novi jarmovi i klatna, a zvona su zaokrenuta.⁵³ Naime, zbog ranijega, nestručnog montiranja zvona su udarala u zidove zvonika, te je ovim zahvatom to spriječeno. Prvi sat postavljen je na crkveni zvonik relativno kasno, tek 1939. g.,⁵⁴ a satne ploče izmijenjene su 2008. g. zbog dotrajalosti.⁵⁵ Očuvan je i stari satni mehanizam koji se danas nalazi u zvoniku, ali je izvan funkcije.

Sakristija

Sakristija se nalazi sjeverno uz svetište i djelomično lađu (sl. 3, 7, 8), a spominje se u vizitaciji u 17. st., ali je ona tada bila nešto manjih dimenzija i niža, dok današnja sakristija, iznad koje je oratorij, nastaje 1777. g. Ta se promjena danas jasno može vidjeti pod krovom sakristije, gdje su očuvani stara žbuka i barokni vijenac, koji su nekada stajali

na vanjskoj fasadi, a tek povišenjem sakristije zatvoreni su ispod njezina krovišta.

Oslík unutrašnjosti

Unutrašnjost crkve danas je obojena u bijelu i žućkastooker boju (sl. 6, 21), a polja mrežastoga svoda u svetištu između rebara imaju naslikane zlatne zvijezde (sl. 9). Prema dostupnim podacima, znamo da je crkvena unutrašnjost bila obnavljana u više navrata, i to 1950-ih godina, nakon toga 1970./71. g.⁵⁶ i 2003. g.,⁵⁷ a manja konzervatorsko-restauratorska istraživanja provedena su 1950-ih godina.⁵⁸ Pregled građevine obavila je ekipa tadašnjega Konzervatorskog zavoda iz Zagreba 1952. g. Tada su u svetištu uočene nepravilnosti, odnosno neravnine zidnih ploha na kojima je bilo više slojeva premaza, mjestimično debljine i do pola centimetra. Zbog toga su u unutrašnjosti svetišta otvorene tri manje sonde kako bi se utvrdilo postojanje zidnog oslika. Prva je sonda otvorena na visini od oko 270 cm na SI zidu poligonalnoga svetišta (između prozora i spoja s istočnim zidom), gdje su u trećem sloju nađeni tragovi zidnih slika. Na osliku su bile okomite linije zemljanih boja žućkasto-smeđih tonova izvedene finim potezima kista. Druga je sonda otvorena na JI zidu poligonalnoga svetišta (između prozora i spoja s južnim zidom), gdje je pronađen oslik izveden sličnim načinom slikanja kao u sondi 1. U sondi 3 (20 x 20 cm) koja je otvorena na južnom zidu (najvjerojatnije uz sediliju) pronađen je oslik sasvim drukčijeg karaktera. Dok je onaj u sondi 1 na zaglađenoj površini, ovaj na visini od oko 140 cm na hrapavoj je žućkastoj površini na kojoj su slikani cvjetovi. U drugom se sloju pokazala kitica od tri crvena cvijeta s intenzivno zelenim lišćem, koja je determinirana kao barokni oslik. Tada su ispitali i donju zonu trijumfalnog luka, koja je upućivala na pregradnju, a tu su vidjeli i kamene klesance, na temelju kojih su pretpostavili da je čitavo svetište građeno od njih. Nažalost, zbog kratkoga vremena tada nisu nastavljena istraživanja⁵⁹, a jedini podatak o oslicima koji su pronađeni kasnije donosi A. Horvat, te navodi da su 1954. g. u svetištu nađeni, osim bojenih slojeva, i grafiti ugrebeni najranije 1505. g., u lađi ornamenta s viticama uobičajeni za renesansu, a u kapeli Marije Celske barokni oslik s arhitektonskim motivima.⁶⁰ Potkraj 1955. g. sklopljen je ugovor s restauratorom Emilom Pohlom za skidanje dvaju ulomaka fresaka i kopiranje postojećih ulomaka na specijalnu podlogu za kopije fresaka. Kako je vidljivo iz računa, skinut je i konzerviran jedan ulomak freske, a tri su ulomka kopirana⁶¹. Nije poznato o kojim je ulomcima riječ, kao ni gdje se danas

56 Podaci dobiveni iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

57 Podaci o ovom zahvatu dobiveni su od župnika Ivana Hercega.

58 Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 42-43; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

59 Podaci o ovim sondiranjima dobiveni su iz Putne bilježnice X, A. Horvat 1952. g., str. 42-43; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

60 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 67.

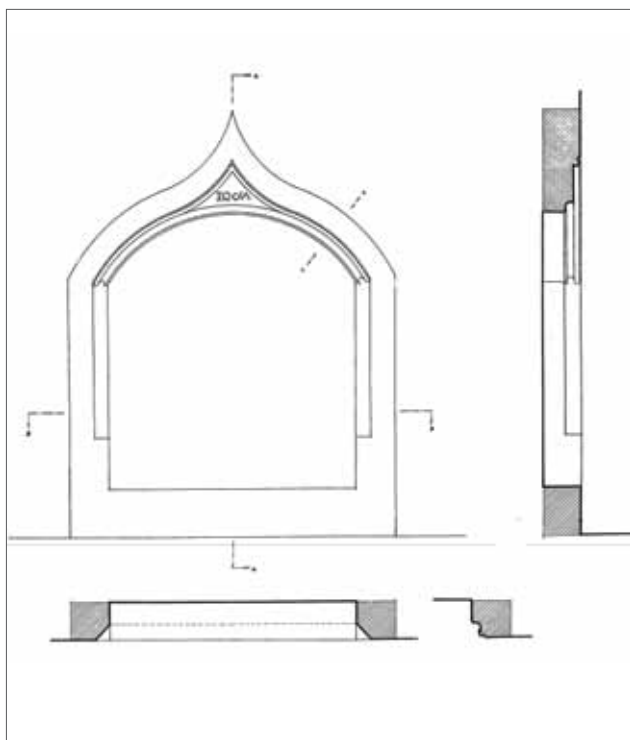
61 Račun od 03.12. 1955.g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

52 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 64.

53 Radove je izveo obrt »ARM« iz Kamanja.

54 Podatak iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

55 Radove je izveo obrt »ARM« iz Kamanja.

15 Sedilija, nacrt izrađen 1954., (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32678)

Throne, sketch produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32678)

čuvaju. U ovoj su crkvi provedena sondiranja zidnog oslika u više navrata, pa ne možemo biti sigurni koji su ulomci skinuti i kopirani. Zanimljiv je podatak koji nam donosi župnik u Spomenici župe da je pri obnovi 1953. – 56. g. potpuno otučena žbuka nad glavnim oltarom i u drugim dijelovima gdje je bilo potrebno⁶², što upućuje na veći zahvat.

Krovište

Crkveno je krovište u dobrom stanju, a u potpunosti je pokriveno biber crijepom (sl. 5, 20). Ne pokazuje nikakve deformacije ni propuštanja, a njegova temeljita sanacija izvedena je prije nekoliko godina. I prije je u više navrata mijenjano i popravljano, pa tako znamo da je npr. 1938. g. ono u potpunosti izmijenjeno⁶³. Današnje je krovište izvedeno tako da svi dijelovi crkve (svetište, lađa, bočne kapele) imaju dvostrešno krovište iste visine, a jedino je na sakristiji ono jednostrešno. Konstrukcija krovišta je dvostrešnog, tlocrtnog pravilnog križnog oblika, koja nad svetištem završava poligonalno, a nad bočnim kapelama polukružno i u cijelosti se oslanja na vanjske nosive zidove građevine. Crijep i dotrajale letve na krovištu izmijenjeni su tijekom 2003. g.⁶⁴.

16 Dio tavana koji svjedoči o nekadašnjem tabulatumu, (foto: Vladimir Bradač, 1954., Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine, inv. br.: 14055; neg.: I – B – 93)

Part of the loft, with evidence of a previous tabulatum (wooden ceiling) (photo by Vladimir Bradač in 1954; Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Photographic Library of Cultural Heritage, inventory no. 14055, negative I-B-93)

17 Unutrašnjost – pogled na svetište 1954., za vrijeme popravka (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine, inv. br.: 14031; neg.: I – H – 92)

Interior of the church – view of the sanctuary in 1954, during repair work (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Photographic Library of Cultural Heritage, inventory no. 14031, negative I-H-92)

Portali

Svi kameni portali na ovoj crkvi nastaju u baroknom periodu. Portali na zapadnim zidovima bočnih kapela, zapadnome pročelju ispod zvonika, južnom zidu svetišta i istočnom zidu sakristije jednostavno su oblikovani, a samo je onaj koji se nalazi na spoju svetišta i sakristije u unutrašnjosti nešto bogatiji u svojoj izvedbi. Portal na glavnom ulazu danas stoji svojom prednjom stranom okrenut prema unutrašnjosti crkve, a najvjerojatnije izvorno nije bio ovako uzidan. Južni bočni ulaz svetišta danas je zazidan iznutra, dok je izvana još uvijek vidljiv zajedno s drvenim vratnicama.

62 Podatak iz Spomenica župe (1937. – 2002.g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

63 Isto.

64 Radove je izvela tvrtka »Tekeli projekt-inženjering« d. o. o. iz Murskog Središća.

18 Unutrašnjost, odnos visine prozora u crkvenom svetištu i lađi (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church showing the relative heights of the windows in the sanctuary and nave (2010, photo by Marijana Korunek)

Prozori

Prozori na svetištu šiljasto su zaključeni i postavljeni su u jednome horizontalnom pojasu (sl. 5, 7), uz napomenu da je sjeverna stijena u potpunosti zatvorena, a prozori su na poligonalnom zaključku svetišta, i to na prvom i trećem polju, te dva na južnoj stijeni svetišta (sl. 3). Koliko se može razaznati ispod žbuke, prozori su s vanjske strane uokvireni kamenim doprozornicima bez profilacija. Zaključak svetišta ima mali okrugli prozor, ali možemo pretpostaviti da je tamo bio prozor istovjetan ostalima na svetištu, ali da je naknadno zazidan, i to najvjerojatnije kada crkva dobiva današnji veliki glavni oltar. Lađa danas ima jedan manji prozor polukružno završena gornjeg dijela na zapadnom dijelu južnog zida, i to na visini pjevališta, te jedan manjih dimenzija četvrtasta oblika nasuprot njemu, na sjevernom zidu. Oba su prozora bez kamenih okvira s jednostavnom stolarijom i imaju metalne rešetke. Zapadni zid lađe na gornjemu zabatnom dijelu, gdje se spaja sa zvonikom, ima sa svake strane zvonika po jedan okrugli prozor manjih dimenzija, te ispod njih gotovo u osi, na razini pjevališta, još po jedan nešto manjih dimenzija. Takvi se okrugli prozori nalaze i na zvoniku, i to tri na njegovu zapadnom zidu. Zvonik ima na najvišoj zidanoj etaži sa svake strane po jedan prozor većih dimenzija. Svi oni završavaju na gornjoj strani polukružno, a zatvoreni su metalnim rešetkastim zaklopcima. Bočne kapele imaju relativno velike prozore, i to svaka po jedan na zapadnom

zidu, dok južna kapele ima takav prozor i na istočnom zidu. Kako su u lađi samo dva manja prozora, ona se osvjetljava ovim prozorima u bočnim kapelama. Obje kapele imaju na svojem zaključku po jedan okrugli prozor, koji ima vitraj ukrašen motivom stilizirane rozete. Sakristija ima jedan manji četvrtasti prozor na gornjoj etaži istočnog zida, te dva gotovo istovjetnih dimenzija u prizemlju na sjevernom zidu. Oni nemaju kamene okvire, dok je drvena stolarija jednostavno oblikovana, a imaju i metalne rešetke kao dodatnu zaštitu.

Pjevalište

U 17. st. crkva je imala drveni kor, koji je tek 1767. g. zami-jenjen zidanim pjevalištem koje se oslanjalo na dva okrugla kamena stupa. To pjevalište na zapadnoj strani lađe bilo je u lošem stanju još 1950-ih godina, kada su dva stupa na koji-ma je stajalo bila toliko nagnuta da je postojala opasnost od urušavanja čitavoga pjevališta⁶⁵.

Jedan od lošijih zahvata, o kojem ne nalazimo podatke o vremenu izvedbe, jest izgradnja novog, armiranobetonskog pjevališta, koje dimenzijama i oblikovno nije bilo prilagođeno objektu. Bilo je postavljeno na četiri metalne cijevi, koje su imitirale stupove, a svojim je volumenom ušlo duboko u lađu, gotovo do sredine baroknih bočnih kapela. Nije imalo pristup iz unutrašnjosti lađe, nego je izvedeno stubište s vanjske strane uz glavno pročelje (sa sjeverne strane zvonika), koje je bilo zatvoreno neprimjerenom bravarskom konstrukcijom i ostakljeno. To je pjevalište i u unutrašnjosti i na vanjskoj strani narušilo sklad građevine, te je 2001. g. određeno da se ono u potpunosti ukloni, zajedno s vanjskim stubištem. Kako je o starom zidanom pjevalištu izgrađenom 1767. g. postojala vjerodostojna dokumentacija, odnosno arhitektonska snimka postojećega stanja (sl. 3, 4) i fotodokumentacija, pjevalište je izvedeno kao faksimil ranije uklonjenog, baroknog (sl. 21), koje je imalo pristup iz unutrašnjosti.

Grobnice

U kanonskim se vizitacijama spominje groblje oko crkve, ali se navode i grobnice u njezinoj unutrašnjosti, i to jedna u svetištu, a druga ispod kora. Točna pozicija ove ispod kora, odnosno pjevališta utvrđena je 2001. g. pri uklanjanju pjevališta, kada je slučajno probijen crkveni pod, ali ona tada nije otvarana.⁶⁶ Na vanjskoj strani svetišta nalaze se dvije nadgrobne ploče obitelji Kregar koje datiraju u 1855. i 1856. g. Lokacija tih grobnica nije do danas potvrđena, ali, s obzirom na smještaj nadgrobni ploča na vanjskoj strani svetišta, možemo slobodno pretpostaviti da su se nalazile u njihovoj neposrednoj blizini. Stanje očuvanosti groblja oko crkve

⁶⁵ Putni izvještaj ing. S. Krstić od 17. 08. 1955. g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

⁶⁶ U dokumentaciji Konzervatorskog odjela, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstva kulture ne postoje pisani podaci o tome, a informacija je dobivena od župnika Ivana Hercega.

19 Tavan, »otisak« starijega krovišta crkvene lađe (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Loft, showing traces of an earlier roof over the nave (2010, photo by Marijana Korunek)

20 Pogled na zapadno pročelje (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)
View of the west elevation (2010, photo by Marijana Korunek)

potvrdit će tek buduća arheološka istraživanja, koja će nam, zasigurno, dati vremenski raspon njegove uporabe, a već je prije navedeno da su u neposrednoj blizini crkve otkriveni grobovi datirani u 11. stoljeće.

Pokretni inventar

U unutrašnjosti se nalazi inventar koji potječe pretežno iz druge polovine 18. st., a čine ga tri oltara i propovjedaonica, dok su orgulje mlade i nastaju 1930. g. Glavni je oltar posvećen zaštitniku crkve sv. Martinu (sl. 6), dok se u sjevernoj kapeli nalazi oltar Imena Isusova, a u južnoj oltar posvećen Mariji Celskoj. U obnovi crkve 1953. – 1956. g. renovirani su i svi predmeti u crkvi, odnosno oltari, ispovjedaonica, propovjedaonica, križni put i kor.⁶⁷ Danas se propovjedaonica više ne nalazi u crkvi, nego je zbog lošega stanja premještena u župni dvor. Stanje pokretnog inventara relativno je dobro, ali su u jednom od prijašnjih zahvata oltari nestručno obnovljeni.

Vanjština

Današnje stanje svih vanjskih pročelja crkve izrazito je loše, jer je velik dio boje ispran, a propao je i dio žbuke, posebice na sjevernoj strani. Ona su u potpunosti obložena debelim slojem cementa, kao i sokl oko bočnih kapela, sakristije i mjestimično na kontraforima zvonika. Iznimka je svetište koje ima

kameni sokl, dok ga lađa uopće nema. U ranijim zahvatima crkvena je vanjština u potpunosti obnovljena 1939. g., kada je skinuta stara žbuka s crkve, te je ona nanovo ožbukana, a jednak je zahvat izveden i 1984./1985. g.,⁶⁸ samo što tada ipak nije skinuta sva žbuka s vanjskih pročelja, što se vidi po spoju stare i nove žbuke približno na sredini visine zidova. Fragment izvornoga, baroknog oblikovanja vanjskih pročelja očuvan je na tavanu crkve, a prema njemu možemo zaključiti da je ona bila obojena u bijelo, te da je samo donji dio krovnog vijenca imao dekoraciju u obliku plavičaste trake s bijelim pačtvorinama zaobljenih uglova⁶⁹ (sl. 22). Ovakvo oblikovanje pročelja najvjerojatnije datira u vrijeme kad se gradi južna bočna kapela, jer nam se očuvalo na vanjskom dijelu sjevernog zida, koji je naknadno zatvoren izgradnjom druge bočne kapele. Sokl nije svugdje iste visine, što se može pripisati tome da ne pripada istoj građevnoj fazi, a prema njegovoj visini uočava se da je teren na dijelu oko svetišta povišen, dok je oko južne bočne kapele deniveliran, i to u tolikoj mjeri da je vidljiva temeljna stopa. Na vanjskim se pročeljima vide tragovi bušenja zidova i injektiranja stonosalom, koje

68 O izvedenim zahvatima podaci dobiveni iz Spomenice župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

69 Ovaj se oslik očuvao na sjevernome vanjskom zidu lađe, koji je pripojen pri izgradnji sjeverne bočne kapele, kada je ova dekoracija ostala zatvorena ispod njezina novog krovišta; pronašla ga je A. Horvat još 1953. g. prilikom pregleda crkvenog tavana; Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 190-191; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

67 Podatak iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

21 Unutrašnjost, pogled prema pjevalištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior, view towards the choir (2010, photo by Marijana Korunek)

22 Ostatak oblikovanja vanjskih pročelja na tavanu crkve (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Traces of the formation of the external facades in the loft (2010, photo by Marijana Korunek)

je izvedeno 1987. g.,⁷⁰ kao pokušaj da se crkveni zidovi isuše od vlage. S istim ciljem tada su iskopani i odvodni kanali i položene su cijevi za odvodnju krovne vode, a ubrzo nakon toga izvedena je drenaža s drenažnim cijevima, dok su uz sve zidove crkve postavljene betonske ploče i navučen je sloj asfalta. Kako nemamo nikakve očuvane dokumentacije o ovim zahvatima, a problem kapilarne vlage u zidovima izrazito je naglašen, trebalo je utvrditi stvarno stanje, pa je zbog toga tijekom 2010. g.⁷¹ skinuto nekoliko betonskih ploča. Utvrđeno je da je drenaža izvedena, ali da je preplitka u odnosu na kotu poda u crkvi, te da zapravo ne ispunjava

70 O ovom zahvatu nemamo očuvane dokumentacije, a podaci su dobiveni iz Spomenice župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

71 Zahvat je izvela tvrtka Sobočan d. o. o. iz Svetog Martina na Muri, pod nadzorom Tibora Horvata, d. i. a., i Marijane Korunek, dipl. arheolginje i povjesničarke umjetnosti.

svoju funkciju. Tada je obavljen i pregled sustava odvodnje krovnih oborinskih voda, za koji je utvrđeno da u potpunosti funkcionira, pa je samo očišćen. Problemu vlage pridonosi i sokl izveden u unutrašnjosti na pilastrima bočnih kapela, najvjerojatnije od betona ili nekoga sličnog materijala, koji ne propušta vlagu, te i njega treba što hitnije ukloniti. Sokl, doduše, sprječava probijanje vlage u unutrašnjost do visine do koje je izveden, ali se ona pojavljuje iznad njega, gdje uništava strukturu zida koji ispljava i pretvara se u prah. Isto se može uočiti i u prostoru ispod zvonika, gdje se žbuka i vanjska ploha zida praktički raspadaju.

Neposredni okoliš crkve

Crkva je ranije bila okružena ogradom, odnosno cinktorom građenim od opeke, koji je danas u najvećoj mjeri srušen, a fragmentarno je očuvan na istočnom rubu parcele. Na njega se s južne strane, neposredno uz crkvu, nadovezivala tzv. kapelanska kuća izgrađena tijekom druge polovine 19. st. (sl. 1), koja je srušena 1989. g.⁷². To je bila jednostavna prizemnica orijentacije I – Z, koja je imala pet prozora na uličnom pročelju. Iako je ona činila skladnu cjelinu s crkvom i cinktorom, njezinim je uklanjanjem formiran trg (sl. 2), čime je crkva »oslobođena«, odnosno otvorena prema naselju. Godine 1939. zasađen je park s ukrasnim drvećem i grmljem oko crkve i oko župnoga dvora, ali gotovo ništa od njega do danas nije očuvano.

SAŽETI PRIJEDLOG BUDUĆIH ZAHVATA

Kako je najveći vidljivi problem na građevini visoka razina kapilarne vlage u zidovima, kao prioritet pri planiranju budućih zahvata svakako treba biti sanacija crkve od vlage, te provedba analize zidova i veziva kako bi se pokušao pronaći uzrok njihovu ovako lošem stanju. Bržem isušivanju zidova pridonijet će uklanjanje betonskih ploča i asfalta, izvođenje novoga drenažnog sustava, niveliranje terena oko crkve i odvodnja površinskih voda od crkvenih zidova. U unutrašnjosti svetišta, svodna rebra, zaglavno kamenje, konzole i sedilija danas su neadekvatno prebojeni bijelom bojom za unutrašnje zidove, pa je tu boju potrebno u potpunosti ukloniti. Kustodija, koja je danas neadekvatno prebojena uljanim bojama, svakako treba biti obuhvaćena vlastitom studijom, koja će stručno valorizirati i opravdati njezinu konačnu prezentaciju, kao i mogućnosti eventualnog nadomještanja dijelova koji nedostaju. Izvedeno recentno povješnje u unutrašnjosti svetišta potrebno je revidirati, a kako je ono samo postavljeno na starije opločenje, u potpunosti je reverzibilno, pa ga je bez većih intervencija moguće ukloniti. Budući da ne možemo biti sigurni u opseg dosadašnjih istraživanja na zidovima u unutrašnjosti crkve, potrebno je provesti konzervatorsko-restauratorska istraživanja slikanih

72 Podatak iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

slojeva zidova u svetištu, lađi i na zvoniku. Tek kada se dobije uvid u stvarno stanje, moći će se donijeti konačna odluka o njihovoj prezentaciji. Treba ući u trag skinutom i konzerviranom ulomku freske, te trima kopiranim ulomcima, koje treba uključiti u buduću prezentaciju. Ako bi se krenulo s izmjenom opločenja u unutrašnjosti crkve, treba provesti sustavna arheološka istraživanja, jer bismo tu mogli naći tragove starijega sakralnog objekta, grobnice, ali i pojedinačne ukope, kao i tragove podnica i starijeg opločenja od opeke koje je već 1688. g. bilo u lošem stanju.

Kao što je već navedeno, na crkvenom je tavanu očuvan otisak starijega krovništva koji sugerira znatno nižu lađu od današnje, pa će otvaranjem ciljanih sondi biti potrebno utvrditi je li lađa koja je nosila to krovništvo očuvana i u kolikoj mjeri. Zasada znamo da je njezin južni zid na istočnom dijelu očuvan, jer se na njemu nalazi prije spomenuti gotički prozor.

Kako ne možemo biti sigurni je li u ranijoj obnovi uklonjena sva žbuka s vanjskih pročelja, potrebno je provesti sondiranja da bi se vidjelo postoje li ispod sloja cementa i tragovi starije žbuke. Sa svih pročelja treba ukloniti debeli sloj cementne žbuke, te crkvu ožbukati prikladnijim, vapnenim žbukama. Najbolje rješenje za završno uređenje vanjskih crkvenih pročelja jest prezentacija njihove barokne faze, i to na temelju očuvanog fragmenta na tavanu crkve koji jasno pokazuje da je ona bila obojena u bijelu boju te da je samo krovni vijenac bio dekoriran plavičastim trakama s bijelim pačetvorinama zaobljenih uglova. Vanjština zvonika danas djeluje »ogoljeno«, pa je potrebno razmišljati o tome da se vanjska pročelja raščlane vijencima, ako za to bude dovoljno elemenata. Zasada nam se jedina potvrda o njihovom postojanju nalazi na prikazu crkve na bakrorezu iz druge polovine 18. st., ali sondiranjem vanjskih pročelja zvonika trebale bi se utvrditi njihove točne visine. Isto tako današnja zelena žičana rešetka na glavnom ulazu u crkvu ispod zvonika neadekvatna je za ovakvu građevinu, pa je treba zamijeniti. Na ovom su mjestu prije bila vrata od kovanog željeza za koja A. Horvat⁷³ doznaje da su ukradena, te da su bila ljepša i od onih na cinktoru, koja su preostala kraj kapelanske kuće. Kako postoji fotografija ove, druge rešetke, novu treba oblikovati po uzoru na nju. Na zvoniku se na prozorima najviše zidane etaže nalaze metalne rešetke, koje treba zamijeniti adekvatnijom drvenom stolarijom. Stari satni mehanizam u unutrašnjosti zvonika koji je danas izvan funkcije trebalo bi očuvati i konzervirati, te po potrebi pohraniti na neko prikladnije mjesto.

Svi portali na crkvi prebojeni su plavo-sivom bojom,⁷⁴ koju treba ukloniti, te ih adekvatno prezentirati tako da njihova kamena struktura ostane vidljiva ispod lazurnih premaza vapnenom vodom (ili uporabom neke druge prihvatljive metode). Portali na sakristiji i na zapadnim zidovima bočnih kapela danas su s vanjske strane obloženi neprimjerenom

drvenom konstrukcijom, koju treba ukloniti, te prezentirati portale u njihovoj izvornoj formi. Prozor manjih dimenzija na sjevernome lađnom zidu lađe nastao je na mjestu gdje je uklonjeno vanjsko stubište za pristup koru, a na snimkama postojećega stanja iz 1954. g. ga nema. Ako se istraživanjima utvrdi da lađa nije imala prozor na ovome mjestu treba ga zazidati.

Kako je pokretni inventar u jednoj od prijašnjih obnova nestručno obnovljen, potrebno je to ispraviti u prvom redu provedbom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, koje će dati jasne smjernice za njihovu adekvatnu obnovu.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Zaštita kulturne baštine kompleksni je proces u kojemu treba adekvatno valorizirati svaki pojedini objekt, planirati buduće zahvate, ali i analizirati zahvate koji su na njemu provedeni tijekom vremena, te u konačnici i ispraviti neke pogreške prijašnjih obnova, koje su u vrijeme kad nastaju smatrane prihvatljivima ili čak revolucionarnima, ali je vrijeme pokazalo da nisu dobre za samu građevinu, te da se primjenom drukčije metodologije može postići mnogo bolji rezultat. Možda će i zahvati koji se danas izvode u budućnosti biti ocijenjeni tako, ali sve je to dio procesa usavršavanja i službe zaštite i metodologija koje se primjenjuju, a sve radi održavanja što »dužeg života« svakoga kulturnog dobra očuvanjem onoga najvrjednijeg što ga i čini kulturnim dobrom. Današnja župna crkva sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri kasnosrednjovjekovna je građevina, koja je tijekom stoljećâ doživjela brojne preinake. Upravo te preinake otežavaju nam točnu determinaciju i dataciju njezinih pojedinih dijelova. Buduća konzervatorsko-restauratorska i arheološka istraživanja mogla bi nam dati odgovore na neka od tih pitanja. Ona trebaju biti osnova za izradbu cjelovite konzervatorske studije koja će definirati prioritete pri konačnoj prezentaciji ove vrijedne građevine. U unutrašnjosti svetišta naglasak treba staviti na gotičku fazu, te je prezentirati u najvećoj mogućoj mjeri. Kako je lađa izmijenjena i presvođena u baroknom razdoblju, najprihvatljivije je prezentirati upravo tu fazu, ali bi bilo dobro naglasiti gotički prozor na njezinu južnom zidu, i to tako da se s kamenog okvira skinu premazi boje. Građevinske faze crkve sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri nisu još u potpunosti razjašnjene, kao ni stanje njihove očuvanosti. Stoga možemo reći da nam, iako je na crkvi tijekom zadnjih desetljeća izvedeno dosta zahvata, njezina cjelovita obnova i prezentacija tek predstoje. Iako objektivno nije riječ o zahvatima većeg obujma, potrebno je provesti sva relevantna istraživanja i izraditi projektnu dokumentaciju, te ih listom prioriteta realizirati sukladno financijskim mogućnostima. Nadamo se da će konačni rezultat opravdati ovakav pristup te da će građevina kvalitetnom obnovom i prezentacijom postati čitljiva svakom stručnjaku, ali i posjetitelju, koji će jasno moći prepoznati njezinu vrijednost.

73 Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 190/191; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu

74 Jednako je bojom prebojen je i sokl oko crkve.

Literatura

- Buturac, J. (1970.): *Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od 10.-20. stoljeća*, Zagreb, 38.
- Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU LIX*, Zagreb, 102-103.
- Horvat, A. (1965.): *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju*, Zagreb
- Horvat, R. (1944.): *Povijest Međumurja*, Zagreb
- Vukičević-Samaržija, D. (1994.): Umjetnost kasnog srednjeg vijeka, *Sveti trag, 900 godina umjetnosti zagrebačke*

- Nadbiskupije 1094-1994*, Zagreb
- Zelko, I. (1963.): Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 11, številka 1*
- Šanjek, F. (1994.): Zagrebačka nadbiskupija, *Sveti trag, 900 godina umjetnosti zagrebačke Nadbiskupije 1094-1994*, Zagreb, 27-42.

Dokumentacija

- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Varaždinu
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka
- Nadbiskupski arhiv Zagreb
- Župni ured sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri

Summary

THE PARISH CHURCH OF ST. MARTIN THE BISHOP IN SVETI MARTIN NA MURI

The present Parish Church of St. Martin the Bishop in Sveti Martin na Muri is a late medieval building, which has undergone numerous modifications over the centuries. It is modest in size, and only the richly decorated architectural features in the interior of the sanctuary place it within Central European style. The sanctuary has a late Gothic cross vault, bordered by three capstones, and bearing ten consoles, one of which is inscribed with the year, dating the construction of the vault indisputably to 1468. In the interior, a Gothic triumphal arch, tabernacle and throne have been preserved. Archaeological research carried out in the vicinity of the church, based on examination of the graves, has shown that the ecclesiastical tradition of this place dates back to the 11th century, although the church from that period has not survived. The present building consists of several modifications and additions, making it difficult to determine and date the different parts precisely. Future conservation, restoration and archaeological research may provide us with some of the answers. These should form the basis for the production of a complete conservation study, which would define priorities for the final appearance of this valuable building. In the interior, the emphasis should be placed on the Gothic phase, which should be displayed to the highest possible extent. Since the nave was modified and vaulted in the Baroque period, it would be most acceptable to display it as such, but the Gothic window on the south wall should be highlighted, by removing the paint covering its stone frame. The building phases of the Parish Church of St. Martin the Bishop in Sveti Martin na Muri have not been fully explained yet,

nor the extent to which they have been preserved. Thus we may say that, although the church has undergone many modifications during the past decades, it still needs to be thoroughly renovated and displayed. Objectively speaking, the modifications have not been on a grand scale, yet they deserve the relevant research, and project documentation needs to be drawn up, along with a list of priorities for renovation in accordance with the resources available. We hope that the final result will justify this approach, so that following expert renovation and presentation to the public, not only all experts will be able to 'read' the building correctly, but also ordinary visitors, who will then be able to appreciate its worth. The protection of cultural heritage is a complex process in which each individual item must be evaluated properly, future interventions planned, and previous interventions, undertaken over the course of centuries, analysed, so that, in the final analysis, earlier, erroneous renovation work can be corrected, even if it was considered appropriate or even revolutionary at the time. Perhaps the years have shown that it was not beneficial to the building itself, and that the application of other methods may achieve much better results.

Perhaps work which is being carried out today will be assessed in the future as inappropriate, but this is all part of the process of improvement and carrying out conservation using applicable methods, all with the aim of extending the life of items of cultural heritage for as long as possible, by preserving what is most valuable, i.e. what makes them items of cultural heritage.